

Poziția ortodoxă față de dialogul inter – religios. Dialogul cu Islamul

Adrian Boldișor

Introducere

În anul 1920, Patriarhia Ecumenică de Constantinopol trimitea o scrisoare frățească „către Bisericile lui Hristos de pretutindeni”¹, în care îndemna toate confesiunile creștine să creeze o „Ligă a Bisericii”, urmând exemplul „Ligii Națiunilor” recent înființate, în anul 1919. Nu este primul apel al Patriarhiei Ecumenice ce are în vedere întâlnirea creștinilor, indiferent de confesiune, în vederea unor discuții. Enciclice asemănătoare au fost trimise și de Patriarhul Ecumenic Joachim III². Despre Enciclica din 1920, Visser’t Hooft, fost secretar general al Consiliului Mondial al Bisericilor, afirma că a reprezentat „[...] o inițiativă fără precedent în istoria bisericii”³. Au existat și critici aduse acestei scrisori patriarhale, una dintre ele venind din partea lui Christos Yannaras: „Nu ne permitem să facem o critică teologică «în fugă» a acestei Proclamații, fiindcă o asemenea tentativă s-ar putea dovedi anevoioasă și riscantă. În orice caz, Proclamația a fost primită cu entuziasm și recunoscută în unanimitate de către analiștii istorici ortodocși și protestanți ai mișcării ecumenice. Ne încumetăm, totuși, să exprimăm din start o rezervă care ar trebui să dea de gândit: dincolo de faptul că intră în contradicție – cel puțin aparentă – cu Circulara din 1902, precum și cu poziția romano-catolică fermă în ceea ce privește eclesiologia, Proclamația sinodală din 1920 pare că încearcă să substituie sau să suprimă adevărul Bisericii celei Una, Sfântă, Sobornicească și

¹ „Unto the Churches of Christ Everywhere. Encyclical of the Ecumenical Patriarchate, 1920”, în: *The Ecumenical Movement. An Anthology of Key Text and Voices*, Edited by Michael Kinnamon and Brian E. Cope, WCC Publications, Geneva, 1997, pp. 11-15. Textul se găsește și în: *Orthodox Visions on Ecumenism, Statements, Messages and Reports on the Ecumenical Movement, 1902-1992*, Compiled by Gennadios Limouris, WCC Publications, Geneva, 1994, p. 9-11.

² Constantin G. Patelos (Editor), *The Orthodox Church in the Ecumenical Movement. Documents and Statements. 1902-1975*, World Council of Churches, Geneva, 1978, p. 27-47.

³ W.A. Visser’t Hooft, *The Genesis and Formation of the World Council of Churches*, World Council of Churches, Geneva, 1982, p. 94.

Adrian Boldișor

Apostolească și taina existențială a mântuirii, în favoarea unei ideologii socialiste și a unei concepții pietiste despre creștinism. Dacă ar fi să ne justificăm afirmația de mai sus, am putea aminti doar două probleme esențiale ale Proclamației: subestimează și relativizează diferențele dogmatice – ceea ce denotă o concepție confesional-academică despre dogmă – și promovează utilitarismul moral, cu scopul de a accentua necesitatea apropierii dintre Biserici⁴.

Deși dorința ca toate confesiunile creștine să se întâlnească a fost prezentă încă de la începutul sec. al XX-lea, evenimentele istorice, în principal cele două Războaie Mondiale, nu au permis realizarea acestui deziderat.

În 1948 a luat ființă *World Council of Churches* (Consiliul Mondial al Bisericilor – CMB), la Amsterdam, ca rezultat al întâlnirii mai multor mișcări ecumenice⁵. De la înființare și până în prezent au avut loc nouă Adunări Generale în cadrul Consiliului: Amsterdam, 1948; Evaston, 1954; New Delhi, 1961; Uppsala, 1968; Nairobi, 1975; Vancouver, 1983; Canberra, 1991; Harare, 1998; Porto Alegre, 2006.

Deși dialogul inter-religios nu a constituit punctul central al Adunărilor, el nu a fost neglijat niciodată în cadrul acestor întâlniri⁶. De multe ori, încercarea de a pune întrebări ce privesc dialogul inter-religios nu a fost încununată de succes. Problemele au apărut încă de la a III-a Adunare Generală de la New Delhi, s-au înmulțit la a V-a Adunare de la Nairobi și s-au accentuat în anii următori, conducând, de multe ori, la poziții total opuse în ceea ce privește rolul și importanța CMB. Acest lucru a dus la adevărate rupturi între membrii Consiliului⁷.

⁴ Christos Yannaras, *Adevărul și unitatea Bisericii*, traducere din limba greacă de Ierom. Ignatie (Ilie) Trif și Ionuț Dumitru Uliniuc, Ed. Sophia, București, 2009, p. 181-182.

⁵ Vezi: *A History of the Ecumenical Movement*, Edited by Ruth Rouse, Stephen Charles Neill, Third Edition, volume 1 (1517-1948), World Council of Churches, Geneva, 1986. Reprezentanții Bisericilor Ortodoxe s-au întâlnit în același an la Moscova hotărând să nu participe la întâlnirea de la Amsterdam. Această stare a persistat până la a treia Adunare a CMB de la New Delhi (1961). Problemele au continuat însă să apară, ducând până la retragerea Bisericilor Ortodoxe din Georgia și Bulgaria din CMB. Din anul 1998 (după Harare) și până în 2002 a funcționat o Comisie specială ce s-a ocupat de participarea ortodocșilor în CMB. În urma activității acestei comisii, Bisericile Ortodoxe, „[...] pentru prima dată în întreaga istorie a CMB s-au găsit pe picior de egalitate cu ne-ortodocșii. Aceasta a creat un cadru în care ortodocșii s-au simțit mai puțin în defensivă și mai capabili să vorbească cu mai multă autoritate decât era posibil din situația lor uzuală de «minoritate»” (Bishop Hilarion Alfeyev, *Orthodox Witness Today*, WCC Publications, Geneva, 2006, p. 1).

⁶ Ans J. van der Bent, *Six Hundred Ecumenical Consultations*, World Council of Churches, Geneva, 1983, pp. 59-66.

⁷ „Reflections of Orthodox Participants, Addressed to the Seventh Assembly of the World Council of Churches, Canberra, Australia, 7-20 February 1991”, în: *Orthodox Visions on Ecumenism*, p. 177-179.

Poziția ortodoxă față de dialogul inter - religios. Dialogul cu Islamul

Baza dialogului inter-religios o constituie răspunsul ce trebuie dat la întrebarea ce frământă lumea de astăzi mai mult ca oricând: Cum trebuie creștinii să relaționeze cu credincioșii aparținând altor religii într-o lume pluri-religioasă? Începând cu prima Conferință Misionară Mondială de la Edinburgh, 1910, și până în zilele noastre, s-au dat mai multe răspunsuri acestei întrebări. Conferința de la Edinburgh a reprezentat un pas important spre înființarea CMB deși, la această întâlnire, nu au fost invitați și reprezentanți ai Bisericilor Ortodoxe și nici ai celei Catolice, întrunirea fiind una eminentemente protestantă. *Raportul* Comisiei a IV-a, *The Missionary Message in Relation to Non-Christian Religions*, se referă în mod direct la relațiile dintre creștini și oamenii ce aparțin altor religii. „Scopul Comisiei, așa cum a fost definit de Comitetul Executiv al Conferinței, a fost să studieze problemele implicate în prezentarea creștinismului pentru populațiile aparținând lumii necreștine”⁸. Impresia generală în legătură cu *Raportul* Comisiei este că atitudinea Creștinismului față de alte religii trebuie să fie reprezentată printr-o mai bună înțelegere, simpatie și respect.

Scurtă istorie a dialogului inter-religios. Contribuția ortodoxă

Un punct important în cadrul dialogului inter-religios a fost reprezentat de Conferința Internațională de la Ierusalim din anul 1928, în care s-a afirmat că, „[...] în primul rând, creștinii își unesc mâinile cu alți credincioși împotriva amenințării secularismului (simbolizat de Revoluția din Rusia)”⁹. Conferința se ocupă mai ales de relația dintre creștini și poporul evreu, primul chemat să intre în Împărăția lui Dumnezeu. În finalul *Raportului* se spune: „[...] insistăm că, atunci când Evanghelia dragostei lui Dumnezeu vine cu putere către inima omului, ea vorbește cu fiecare om, nu ca musulman sau ca budist, sau ca aparținând oricărui sistem, ci doar omului ca om [...] invitându-l pe el să împărtășească cu noi iertarea și viața pe care le-am dobândit în Hristos”¹⁰.

În cadrul CMB, problema dialogului inter-religios este ridicată pentru prima dată în timpul Adunării de la New Delhi (1961), atunci când s-a creat și un Oficiu special: *Dialogue with People of Living Faiths and Ideologies*. Pentru prima dată un mare număr al participanților a aparținut Bisericii Ortodoxe. „Din cei aproa-

⁸ *Report of Commission IV. The Missionary Message in Relation to Non-Christian Religions, with Supplement: Presentation and Discussion of the Report in the Conference on 18th June 1910*, Published for the World Missionary Conference by Oliphant, Anderson & Ferrier, Edinburgh and London, and the Fleming H. Revell Company, New York, Chicago and Toronto, 1910, p. 1.

⁹ „Dialogue with People of Other Faiths: Towards Better Understanding of Our Neighbours. Introduction”, în: *The Ecumenical Movement. An Anthology of Key Text and Voices*, p. 393.

¹⁰ „The Call to the World. Meeting of the International Missionary Council, Jerusalem, 1928”, în: *The Ecumenical Movement. An Anthology of Key Text and Voices*, p. 395.

Adrian Boldișor

pe 400 de milioane de creștini care aparțin CMB, aproape 140 de milioane sunt ortodocși”¹¹. Începând cu această Adunare, în toate celelalte întâlniri s-au discutat problemele dialogului inter-religios și ale relațiilor ce trebuie să existe între creștini și credincioșii ce aparțin altor religii.

O întâlnire care a precedat a patra Adunarea Generală de la Uppsala a avut loc în Sri Lanka, în orașul Kandy, între 27 februarie și 6 martie 1967. Importanța acestei întâlniri a constat în faptul că a adus împreună, pentru prima dată, teologi ortodocși, catolici și protestanți care au discutat despre natura relațiilor ce trebuie să existe între creștini și oamenii ce aparțin altor religii. În documentul aprobat, *Christians in Dialogue with Men of Other Faiths*, se afirmă că toți oamenii sunt creația lui Dumnezeu, având aceeași natură umană. De asemenea, documentul subliniază faptul că Iisus Hristos vorbește oamenilor altor religii prin creștini și viceversa. S-a redactat o declarație comună și s-au fixat liniile generale în procesul dialogului inter-religios¹². O altă întâlnire la care au participat reprezentanți ai Creștinismului, ai Hinduismului, ai Budismului și ai Islamului a avut loc la Ajaltoun, Liban, în 1970.

Un punct important în istoria dialogului inter-religios a fost reprezentat de a patra Adunare Generală a CMB, ce a avut loc la Uppsala, Suedia, în anul 1968. Discuțiile referitoare la problema dialogului de la această Adunare trebuie puse în legătura cu ceea ce s-a hotărât în cadrul Bisericii Romano-Catolice, la Consiliul II Vatican (1962-1965). Pe lângă problemele discutate la Vatican II în legătură cu relațiile dintre Biserica Romano-Catolică și celelalte Biserici, s-a ridicat și problema relațiilor dintre catolici și oamenii ce aparțin altor religii. Aceste discuții și-au găsit rezultatul într-un document publicat de Consiliu și intitulat *Nostra Aetate*¹³, document ce pornește de la afirmarea legăturii ce există între oamenii de pe întregul glob: toți împărtășesc aceeași natură umană. Baza acestei afirmații se găsește în adevărul revelat că toți oamenii sunt creați de Dumnezeu după Chipul Său, deci toți sunt chemați spre același Adevăr care luminează orice ființă umană. „În comentariul la fiecare religie în parte, *Nostra Aetate* recunoaște elaborarea filosofică și viziunea despre viață din Hinduism, accentul pus în Islam pe renunțarea în

¹¹ Ans J. van der Bent and Diane Kessler, *WCC Assemblies*, în: *Dictionary of the Ecumenical Movement*, p. 1234. Christos Yannaras nota: „[...] mișcarea ecumenică își datorează existența Bisericilor Ortodoxe care au acceptat să participe la lucrările CMB. Fără prezența acestora, dat fiind refuzul Bisericii Romano-Catolice de a participa, Consiliul Bisericilor n-ar fi putut emite pretenții la titlul și autoritatea de «organism mondial» și n-ar fi fost recunoscut pe plan internațional, ci ar fi rămas la stadiul unui simplu dialog inter-protestant” (Christos Yannaras, *op. cit.*, p. 213).

¹² Ans J. van der Bent, *Six Hundred Ecumenical Consultations*, p. 60.

¹³ Vezi în legătură cu acest document: *The Documents of Vatican II*, Guild Press, New York, America Press, Association Press, 1966, p. 660-671.

Poziția ortodoxă față de dialogul inter - religios. Dialogul cu Islamul

fața Atotputernicului, acceptarea lui Iisus ca profet și similitudinile eshatologice cu viziunea Iudeo-Creștină. Rădăcinile comune dintre Iudaism și Creștinism sunt recunoscute și este denunțată orice formă de antisemitism. Creștinii trebuie să recunoască elementele de adevăr și valorile spirituale în toate aceste religii și să coopereze cu ceilalți oameni în efortul de a stabili justiția, pacea și libertatea pentru toți, în timp ce mărturisesc mereu că Iisus Hristos este Calea, Adevărul și Viața¹⁴.

După Adunarea de la Uppsala din anul 1969 ia ființă, în cadrul CMB, departamentul *The Word of God and the Living Faiths of Men*. Director al acestui program a fost numit Stanley J. Samartha¹⁵.

Un punct de cotitură în istoria dialogului inter-religios l-a reprezentat a cincia Adunare Generală a CMB ce a avut loc în Nairobi, Kenia, în 1975. A fost o Adunare ce și-a concentrat atenția pe întărirea relațiilor dintre bisericile membre ale Consiliului, elaborând mai multe declarații teologice în acest sens. „Printre discuțiile polemice a fost și dialogul cu alte religii”¹⁶. Polemica a început încă de la întâlnirile premergătoare și avea în centru importanța acestui dialog și rolul pe care trebuie să-l ocupe în cadrul Consiliului. „Nairobi a marcat pentru prima dată faptul că CMB acordă o importanță crescândă dialogului inter-religios la nivel de Adunare Generală și a fost prima Adunare la care reprezentanți ai altor religii din lume – un evreu, un musulman, un hindus, un budist și un șikit – au fost invitați ca observatori”¹⁷.

Discuțiile au continuat la Chiang Mai, Tailanda, între 18-27 aprilie 1977¹⁸, având ca temă principală *Dialogue in Community*. Au fost prezenți 85 de creștini din 36 de țări, care și-au împărtășit experiențele inter-religioase căpătate în diferite teritorii. S-a ridicat și problema sincretismului religios, pericol ce ar putea interveni în urma dialogului cu alte religii. Creștinii trebuie să fie deschiși posibilității de dialog cu celelalte religii și să recunoască valorile ce există în alte religii. Deși s-a pus accentul pe faptul că mărturisirea creștinilor trebuie să se facă simțită ori-când și oriunde, s-au evitat cuvintele „misiune” și „evangelizare”, cuvinte ce au creat atât de multe probleme în trecut. În urma discuțiilor de la Chiang Mai a fost

¹⁴ *A History of the Ecumenical Movement*, Edited by John Briggs, Mercy Amba Oduyoye and Georges Tssetis, volume 3 (1968-2000), World Council of Churches, Geneva, 2004, p. 152.

¹⁵ Despre Stanley J. Samartha și importanța lui în cadrul dialogului inter-religios vezi: Ans J. van der Bent, „Samartha, Stanley Jedidiah”, în: *Dictionary of the Ecumenical Movement*, p. 1014.

¹⁶ Ans J. van der Bent and Diane Kessler, „WCC Assemblies”, în: *Dictionary of the Ecumenical Movement*, p. 1235. Vezi de asemenea și *Raportul oficial* al acestei Adunări Generale: David Enderton Johnson (General Editor), *op. cit.*, p. 98-108.

¹⁷ *A History of the Ecumenical Movement*, volume 3, p. 154.

¹⁸ Ans J. van der Bent, *Six Hundred Ecumenical Consultations*, p. 63.

Adrian Boldișor

elaborat *Ghidul pentru Dialog (Guidelines for Dialogue*¹⁹), care a fost acceptat de Comitetul Central în anul 1979 și care a devenit bază a viitoarelor programe și întâlniri ce au avut ca prioritate dialogul inter-religios. Acest *Ghid* avea în vedere probleme precum dialogul, comunitatea și sincretismul. „De asemenea, Ghidul dă recomandări folositoare bisericilor despre cum să intre în dialog cu oamenii aparținând altor credințe și ideologii”²⁰.

Un demers important în promovarea dialogului inter-religios s-a realizat la cea de a șasea Adunare Generală de la Vancouver, Canada, 1983, prin invitarea a peste 50 de persoane ce aparțineau altor religii și ideologii. Ca o pregătire pentru această Adunare a fost întâlnirea ce a avut loc la Mauritius, Africa, în ianuarie 1983, unde au participat creștini, evrei și musulmani. Aceleași critici din trecut au fost ridicate și aici: care este rolul evanghelizării și al vocației misionare a creștinilor în cadrul dialogului inter-religios? La Vancouver s-a specificat faptul că „[...] este nevoie urgentă de o acțiune comună și de o bună cooperare între creștini și alte persoane ce aparțin religiilor lumii, mai ales în aria drepturilor omului, justiției și păcii, reconstrucției economice și îndepărtării foametei și bolii. Domeniile în care s-a identificat necesitatea unei atenții sporite au inclus dialogul cu oamenii ce aparțin religiilor tradiționale, reprezentați de numărul mare de invitați, canadieni aborigeni la Adunare, și problemele ridicate de relația dintre Cultură și Evanghelie”²¹. Documentul intitulat *Mission and Evangelism: An Ecumenical Affirmation* a subliniat faptul că Dumnezeu este Creatorul întregului Univers și că Duhul Sfânt lucrează în toată creația, sub diferite forme.

Necesitatea dialogului inter-religios, așa cum a fost subliniată în cadrul Adunării de la Canberra, Australia, 1991, a ținut și de noua relație politică în lume, mai ales după căderea blocului comunist în Europa de Est. Eșecul unor ideologii politice precum și libertatea oamenilor din anumite teritorii de a-și manifesta apartenența religioasă au constituit puncte de sprijin și motive de reflecție ce și-au găsit finalitatea în *Raportul final* al Adunării. După încheierea Adunării, CMB a continuat programele și chiar a înființat altele ce aveau în centru dialogul inter-religios. În ianuarie 1992 a luat ființă un Oficiu pentru relațiile inter-religioase (*Office on Inter-Religious Relations – OIRR*), care a fost atașat Secretariatului General. Deși acest Oficiu a avut ca principal scop încurajarea dialogului cu repre-

¹⁹ „Guidelines on Dialogue with People of Living Faith and Ideologies”, în: *The Ecumenical Movement. An Antology of Key Texts and Voices*, p. 407-414. Vezi și: *Ecumenical considerations for Dialogue and Relations with People of Other Religions. Taking stock of 30 years of dialogue and revisiting the 1979 Guidelines*, WCC Publications, Geneva, 2003.

²⁰ *Nairobi to Vancouver. 1975-1983. Report of the Central Committee to the Sixth Assembly of the World Council of Churches*, World Council of Churches, Geneva, 1983, p. 111.

²¹ *A History of the Ecumenical Movement*, volume 3, p. 157.

Poziția ortodoxă față de dialogul inter - religios. Dialogul cu Islamul

zentații diferitelor religii, au fost mai multe voci în cadrul CMB care au criticat schimbarea Departamentului într-un Oficiu. În ciuda tuturor schimbărilor care au intervenit, Oficiul pentru dialog a continuat să își îndeplinească rolul pe care îl avea, cu rezultate semnificative. Trebuie amintită și strânsa relație ce a existat între Oficiul pentru dialogul inter-religios și Consiliul Pontifical pentru dialogul inter-religios (*Pontifical Council for Inter-religious Dialogue – PCID*). Astfel, au avut loc întâlniri anuale în care s-au discutat două probleme importante: căsătoriile și rugăciunile inter-religioase. Rezultatele s-au concretizat în două documente publicate între anii 1997-1998.

În perioada cuprinsă între Harare (1998) și Porto Alegre (2006) au avut loc mai multe întâlniri inter-religioase care au evidențiat încă o dată necesitatea dialogului și importanța ce i se acordă atât de către creștini cât și de reprezentanții altor religii. În anul 2003, Catolicos Aram I, citind raportul de moderator, a prezentat dialogul inter-religios ca fiind o prioritate în cadrul CMB²².

Reprezentanții Bisericilor Ortodoxe au făcut mereu parte din programele ce au avut în discuție dialogul inter-religios. Alături de Stanley Samartha, Mitropolitul Georges Khodr al Libanului a fost cel care a insistat pentru introducerea programului ce are în centru acest dialog, mai ales la întâlnirea ce a avut loc în anul 1971, între 22-23 ianuarie, la Addis Ababa, Etiopia²³. Într-o intervenție de-a sa, Mitropolitul Georges Khodr afirma că rolul Creștinismului într-o lume pluri-religioasă²⁴ este dependent de economia Duhului Sfânt²⁵. Necesitatea dialogului inter-religios s-a făcut remarcată mai ales după cele două Războaie Mondiale, în contextul unei lumi în care mișcarea de populație dintr-un teritoriu într-altul a devenit constantă. Astfel, „[...] teologia contemporană trebuie să meargă dincolo de noțiunea de «salvare a istoriei» cu scopul de a descoperi însemnătatea a ceea

²² *From Harare to Porto Alegre, 1998-2006*, World Council of Churches, Geneva, 2005.

²³ Vezi mai multe informații, în legătură cu întâlnirea de la Addis Ababa, în: Ans J. Van der Bent, *Six Hundred Ecumenical Consultations*, p. 23.

²⁴ Despre importanța analizei contextului în care se manifestă pluralismul s-a exprimat și Arhiepiscopul Demetrios al Americii, în anul 2004, într-un studiu despre raportul dintre Bisericile Ortodoxe și lumea contemporană: „Va fi înțelept pentru noi, la începutul conversației noastre despre pluralism, să ne oprim un moment și să considerăm contextul în care ne aflăm. Acesta este un exercițiu necesar: de a examina cu cea mai mare seriozitate situația prezentă, antecedentele istorice și tendințele viitoare pentru societatea noastră în ansamblu” (Archbishop Demetrios of America, *The Orthodox Churches in a Pluralistic World. An Ecumenical Conversation*, în: *The Orthodox Churches in a Pluralistic World. An Ecumenical Conversation*, Edited by Emmanuel Clepsis, WCC Publications, Geneva, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts, 2004, p. 4).

²⁵ Georges Khodr, „Christianity in a Pluralistic World – the Economy of the Holy Spirit”, în: *The Ecumenical Movement. An Antology of Key Texts and Voices*, p. 401-406.

Adrian Boldișor

ce este *oikonomia*²⁶. Propovăduirea învățaturii lui Hristos către lumea ne-creștină trebuie să țină cont de mai multe idei: creștinii, în relație cu adepții altor religii, trebuie să manifeste o atitudine de pace și iertare; trebuie să se țină cont și de faptul că, în celelalte religii, se găsesc urme ale darurilor cu care Dumnezeu a binecuvântat pe toți oamenii; în înțelegerea raportului cu celelalte religii trebuie să pornim de la chenoza Fiului lui Dumnezeu și de la cuvintele Sale. Astfel, problema dialogului inter-religios „[...] nu este atât de mult o problemă a venirii oamenilor în Biserică. Ei vor veni înăuntru prin propria voință de îndată ce vor începe să se simtă acasă în Biserică, ca fiind casa Tatălui. Principala țință este de a identifica toate valorile creștine din alte religii, de a le arăta celorlalți pe Hristos ca legătura ce îi unește, precum și dragostea Sa ca împlinirea desăvârșită a lor²⁷. Scopul nostru este acela de a face ca toți oamenii să-l cunoască pe Hristos pentru a putea participa împreună la masa pascală. „Dar noi deja știm că frumusețea lui Hristos, strălucind pe fețele noastre, este promisiunea reconcilierii finale²⁸”.

În anul 1976, între 26-30 iunie, la Chambésy, Geneva²⁹, în cadrul întâlnirii intitulată *Christian Mission and Islamic Da'wah*, întâlnire premergătoare Sinodului pan-ortodox, s-a hotărât colaborarea pentru înțelegere în cadrul discuțiilor inter-religioase prin angajarea în dialog a reprezentanților diferitelor religii. La această întâlnire, organizată de *Comisia pentru misiune și evanghelizare*, în colaborare cu *Fundația islamică* din Leicester și cu *Centrul pentru studiul relațiilor dintre creștini și musulmani* din Birmingham, s-a propus abordarea temei înțelegerii comune a misiunii în rândul creștinilor și musulmanilor, precum și explicarea modului de trăire împreună a acestora. În acest sens, s-a fixat calendarul viitoarelor discuții ce aveau în centru teme precum înlăturarea fanatismului religios de orice fel în vederea unei bune colaborări între oamenii aparținând diferitelor religii. Dialogul a fost perceput ca o modalitate de a se ajunge la idealurile libertății, păcii pe pământ și la într-ajutorarea între popoarele și oamenii ce aparțin diferitelor credințe.

Aceste hotărâri au fost reînnoite și întărite la cea de a treia adunare pre-sinodală a Conferinței pan-ortodoxe din anul 1986. Implicarea și interesul reprezentanților Bisericilor Ortodoxe în dialog s-au centrat, în primul rând, pe problemele înțelegerii, ale colaborării, ale libertății religioase, ale grijii pentru minorități, ale înlăturării antisemitismului, ale promovării păcii etc. Încercările sub-unității pentru dialog, de a regândi teologia în contextul pluralismului religios, au întâlnit o rezistență din partea câtorva reprezentanți ai Bisericilor Ortodoxe constituente.

²⁶ *Ibidem*, p. 402.

²⁷ *Ibidem*, p. 405.

²⁸ *Ibidem*, p. 406.

²⁹ Vezi despre această întâlnire mai multe date în: Ans J. Van der Bent, *Six Hundred Ecumenical Consultations*, p. 63.

Poziția ortodoxă față de dialogul inter - religios. Dialogul cu Islamul

Acest impas a fost identificat ca una dintre problemele care au nevoie de clarificare în discuțiile dintre ortodocși și protestanți în cadrul CMB, în legătură cu însemnătatea termenului „ecumenic” și cu natura și scopul Consiliului³⁰.

Cele mai multe întâlniri ce au avut în centru dialogul inter-religios, precum și relațiile dintre ortodocși, musulmani și evrei, s-au desfășurat la Chambésy, Elveția, sub directa supraveghere a Mitropolitului Damaschin Papandreu al Elveției și au întărit dorința Patriarhiei Ecumenice de a promova și întări relațiile cu vecinii ce aparțin altor religii.

Fundamente teologice ale dialogului inter-religios din perspectivă ortodoxă

Pentru a putea înțelege fundamentele religioase ale posibilității dialogului inter-religios din perspectivă ortodoxă, trebuie să analizăm punctele doctrinare specifice Ortodoxiei ce stau la baza realizării dialogului. Preasfințitul Anastasios Yannoulatos pune în strânsă legătură abordarea ortodoxă vizavi de alte religii cu Triadologia³¹. În primul rând, trebuie cercetată *Sfânta Scriptură* pentru a descoperi baza acestui dialog. Există un singur Dumnezeu: „Căci Eu sunt Domnul Dumnezeu, și nu este niciun Dumnezeu afară de Mine” (*Is* 45, 3) sau: „Tată al tuturor, Care este peste toate și prin toate și întru toți” (*Ef* 4, 6). Existând un singur Dumnezeu, întreaga umanitate are origine comună: „după chipul și asemănarea lui Dumnezeu” (*Fc* 1, 27; 5, 1; 17, 26). Dumnezeu a încheiat mai multe legăminte cu umanitatea: cu Adam și Eva, cu Noe (*Fc* 8 și 9, 12), cu Avraam (*Fc* 12) etc. Pe de altă parte, avem exemple din *Sfânta Scriptură* de oameni care au respectat poruncile divine, deși nu erau evrei: Enoh, Melchisedec și Iov. Astfel, Dumnezeu este stăpânul întregului pământ: „Al Domnului este pământul și plinirea lui; lumea și toți cei ce locuiesc în ea” (*Ps* 23, 1) sau: „că împărat peste tot pământul este Dumnezeu” (*Ps* 49, 8), „și împărăția Lui peste toți stăpânește” (*Ps* 102, 9). Aceeași veste este anunțată și de profeți: „Aceasta e voia pe care a voit-o Domnul peste toată lumea, și aceasta este mâna întinsă peste toate neamurile lumii” (*Is* 14, 26) sau: „Căci de la răsăritul soarelui și până la apusul lui... numele Meu este slăvit printre neamuri, și în orice parte se aduce tămâie pentru numele Meu și jertfă curată, căci mare este numele Meu între neamuri, zice Domnul cel Atotputernic” (*Mal* 1, 11).

³⁰ *A History of the Ecumenical Movement*, volume 3, p. 162.

³¹ Vezi: Anastasios Yannoulatos, Arhiepiscop al Tiranei și a toată Albania, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, Traducere de Drd. Gabriel Mândrilă, Pr. prof. dr. Constantin Coman, Ed. Bizantină, București, pp. 167-184. Vezi și ediția în limba engleză: Archbishop Anastasios (Yannoulatos), Archbishop of Tirana, Durrës and All Albania, Profesor Emeritus, University of Athens, Corresponding Member of the Academy of Athens, *Facing the World. Orthodox Christian Essays on Global Concerns*, Translation by Pavlos Gottfried, WCC Publications, Geneva, Switzerland, 2003, p. 127-153.

Adrian Boldișor

Un rol important în abordarea celorlalte religii îl reprezintă Întruparea Cuvântului lui Dumnezeu. În *Evanghelia după Ioan* se afirmă: „Și Cuvântul S-a făcut trup și S-a sălășluit între noi” (*In* 1, 14) sau: „Dumnezeu atât de mult a iubit lumea, încât pe Fiul Său Cel Unul-Născut L-a dat ca oricine crede în El să nu piară, ci să aibă viață veșnică” (*In* 3, 16). După Învierea Sa din morți, Hristos primește „toată puterea în cer și pe pământ” (*Mt* 28, 18). Pe de altă parte, Mântuitorul Iisus Hristos a apreciat purtarea celor ce nu erau evrei și credința de care aceștia dădeau dovadă: femeia cananeeancă (*Mt* 21-28), sutașul roman (*Mt* 8, 10), iar în *Faptele Apostolilor* ni se relatează despre credința lui Corneliu (*FA* 10, 1; 11, 16). Un moment important în propovăduirea creștină către cei de altă credință este reprezentat de predica Sfântului Apostol Pavel în Areopag (*FA* 17, 22-31).

Un punct semnificativ în prezentarea importanței Triadologiei pentru dialogul inter-religios este învățătura despre Duhul Sfânt, Cel numit „Duhul sfințeniei, al puterii, al adevărului, al păcii și al dreptății” (*Iz* 37, 1-14; *Gal* 5, 22).

În ceea ce privește *Sfânta Tradiție*, avem exemple ale felului în care creștinii au privit alte religii. Astfel este cazul Sfântului Iustin Martirul și Filosoful, cel care se folosește, în *Apologia a II-a*, de filosofia timpului său pentru a prezenta credința creștină neamurilor păgâne. La fel se întâmplă și cu alți apologeți, precum și cu Clement Alexandrinul, în lucrarea *Protepticul către Elini*. Un loc aparte îl ocupă Sfântul Vasile cel Mare cu scrierea *Definiții pe larg*.

Pornind de la *Sfânta Scriptură* și *Sfânta Tradiție*, putem evidenția importanța dialogului inter-religios pentru timpurile noastre. „Pe parcursul evoluției lumii, care ne-a adus atât de aproape unul de altul, datoria desfășurării dialogului cu oamenii de alte convingeri religioase este pentru noi, creștinii, imperativă. Un dialog, pentru a fi sincer, presupune respect față de personalitatea și libertatea interlocutorului, precum și o iubire sinceră, înțelegere și recunoaștere a inspirațiilor care există în alte experiențe religioase. Dar o astfel de atitudine față de dialog nu înseamnă suspendarea mărturisirii creștine, ci exact opusul. În timp ce ne aflăm în dialog, interpretăm și clarificăm mărturia noastră într-un caz concret. Suntem datori să vorbim și să oferim prețiosul nostru tezaur pe care îl deținem. Nu este posibil să rămânem în tăcere când este vorba de iubirea pe care Dumnezeu ne-a descoperit-o și ne-a dăruit-o: mai ales de certitudinea că Dumnezeu este IUBIRE, că toți oamenii sunt chemați să participe la comuniunea de iubire a Dumnezeului Celui Treimic. Însă pentru a fi convingători, mărturia noastră trebuie să izvorască din viața și experiența noastră personală”³².

³² *Ibidem*, p. 183-184 (ed. engl. p. 152-153).

Poziția ortodoxă față de dialogul inter - religios. Dialogul cu Islamul

Etape esențiale ale dialogului dintre Creștinism și Islam

O abordare creștină, deși eminentă protestantă, a Islamului a avut loc încă din anul 1910, de la primă Conferință Misionară de la Edinburgh: „Islamul nu este ca celelalte religii de care ne-am ocupat, deoarece a apărut mai târziu decât Creștinismul și Mohammed, cu onoare, cere să ocupe un loc mai înalt decât Hristos. Deoarece această religie a împrumutat nu un pic de la Iudaism și Creștinism, nu poate fi privită ca o totală formă coruptă de la una sau cealaltă. În teritoriile Orientului Apropiat ea este parte suprapusă și parte redusă la a supune bisericile creștine”.³³ Islamul, ca și Budismul și Creștinismul, vrea să fie religie universală. El contestă Înnoenirea Fiului lui Dumnezeu, jertfa, moartea pe cruce și divinitatea Sa. Există totuși câteva puncte de contact între Creștinism și Islam: concepția despre Dumnezeu; poziția înaltă care i se acordă lui Iisus Hristos în Islam; acceptarea profeților Vechiului Testament; acceptarea Cărților Sacre; unele virtuți cardinale; sensul profund al păcatului. Sunt și alte puncte de legătură, dar și numeroase puncte de separare. Totuși, „[...] peste tot Hristos Se poate dovedi ca Salvator al omului din păcat, prin Dumnezeu. Se poate cere ca învățătura creștină, atât cât trezește sensul păcatului și legătura prieteniei cu Dumnezeu, să descopere sufletului musulmanilor necesitatea cea mai adâncă [...]; dar poate doar să-i ajute pe oameni să realizeze adâncimea necesităților lor, aceea că misionarii pot pregăti oamenii pentru o recunoaștere a măreției grației lui Hristos”³⁴.

La a doua Adunare Generală a CMB, ce a avut loc la Evaston, SUA, în anul 1954, *Raportul final* avea în vedere transformările rapide din societate, urmare a schimbărilor ce au avut loc după terminarea celui de Al Doilea Război Mondial. Aceste transformări nu au loc numai în lumea occidentală, ci și în alte teritorii, în special în Africa și Asia. Violența crescândă din foarte multe teritorii, precum și impactul comunismului în anumite state, au dus la schimbări impresionante în ceea ce privește deplasarea populațiilor dintr-un teritoriu în altul. Acest lucru a condus la întâlnirea dintre Creștinism și diferite religii specifice altor regiuni. „Este o nouă mărturisire printre cei ce aparțin religiilor îndepărtate ca Budismul, Hinduismul sau Islamul că religiile lor dețin soluțiile problemelor din lume”³⁵. În acest sens, Islamul declară că este singura religie universală și că depășirea problemelor actuale este posibilă numai pentru cei ce se convertesc la Islam. Participanții la Adunarea de la Evaston s-au oprit mai ales la lumea musulmană și la

³³ *Report of Commission IV*, p. 124.

³⁴ *Ibidem*, p.155.

³⁵ *The Christian Hope and the Task of the Church. Six Ecumenical Surveys and the Report of the Assembly prepared by the Advisory Commission on the Main Theme, 1954*, Harper & Brothers, Publishers, New York, 1954, p. 45.

Adrian Boldișor

specificul ei în Asia și Africa. Această religie este posterioară Creștinismului, dar în același timp are multe elemente ce trimit la acesta, elemente care, de multe ori, sunt în contradicție cu învățătura creștină. „Este o învățatură predominantă care vorbește de ultimele zile când un mântuitor, adevăratul mântuitor trimis de Dumnezeu, va veni să reformeze lumea, în concordanță cu învățăturile musulmane. Va fi ziua triumfului religiei islamice”³⁶.

Islamul a exprimat mereu înțelegerea vieții în acord cu Legea sfântă, care se crede a fi revelată prin profetul suprem, Mahomed. În această Lege este descrisă adevărata societate așa cum ar trebui să existe în realitate. Deși venirea unui mântuitor nu mai are impactul pe care îl avea în trecut, o altă caracteristică a Islamului câștigă tot mai mult teren în lumea actuală: „[...] naționalismul, ca expresia cea mai adecvată a propriei înțelegeri religioase a politicului, a culturii și a vieții sociale, incluzând chiar credința că Islamul poate vindeca bolile omenirii”³⁷. Această părere stă în strânsă legătură cu ideea universalității Islamului, a dorinței de a stăpâni întregul pământ. În acest sens, Biserica creștină trebuie să propovăduiască *Evanghelia*, având în centru credința în dragostea lui Dumnezeu care ne-a răscum-părat din păcat și ne vindecă pe fiecare în parte, indiferent de timpul în care trăim. Creștinii trebuie să fie conștienți de datoria lor de a răspunde încercărilor ridicate de societatea actuală. Valorile creștine sunt universale și pot depăși problemele timpului. Mai ales în Asia și în Africa, *Evanghelia* trebuie propovăduită punându-se accent pe universalitatea mântuirii în Hristos. „Hristos este Domn *al* istoriei. El este Domn *în* istorie. El este Domn *dincolo de* istorie”³⁸.

O întâlnire importantă între creștini și musulmani a avut loc la Broumana (Liban) în anul 1972, având ca principală temă protejarea libertăților religioase ale minorităților (*In Search of Understanding and Cooperation*)³⁹. Ideea a fost preluată de a șasea Adunare Generală a CMB ce a avut loc la Vancouver, Canada, în 1983. Un important demers s-a realizat prin invitarea a peste 50 de membri aparținând altor religii și ideologii. Ca o pregătire pentru această Adunare a fost întâlnirea ce a avut loc la Mauritius, Africa, în ianuarie 1983, acolo unde au participat creștini, evrei și musulmani. Invitarea a 50 de reprezentanți ai altor religii a fost pusă în practică și la Adunările de la Canberra (1991) și Harare (1998).

Un loc important în cadrul relațiilor dintre creștini și musulmani îl reprezintă întâlnirile bilaterale, în care s-au discutat teme de interes major. Până în anul

³⁶ *Ibidem*, p. 46.

³⁷ *Ibidem*, p. 47.

³⁸ *Ibidem*, p. 49.

³⁹ *Meeting in Faith*, Twenty Years of Christian-Muslim Conversations Sponsored by the World Council of Churches, Compiled by Stuart E. Brown, WCC Publications, Geneva, 1989, p. 21-29.

Poziția ortodoxă față de dialogul inter - religios. Dialogul cu Islamul

2000, printre cele mai importante întâlniri, se remarcă cele de la Cartigny (Elveția, 1969), Ajaltoun (Liban, 1970), Broumana (Liban, 1972), Colombo (Sri Lanka, 1974), Legon (Ghana, 1974), Hong Kong (1975), Chambésy (Elveția, 1976), Cartigny (Elveția, 1976), Beirut (Liban, 1977), Chambésy (Elveția, 1979), Bossey (Elveția, 1980), Colombo (Sri Lanka, 1982), Porto Novo (Benin, 1986), Bali (Indonezia, 1986), Kolymbari (Grecia, 1987), New Windsor (USA, 1988).

Dialogul dintre creștini și musulmani a cunoscut un moment de criză după atacul din 11 septembrie 2001 de la World Trade Center, New York, SUA. Comitetul Executiv al CMB a elaborat imediat un text intitulat: *Striving Together for Dialogue: A Christian-Muslim Call to Reflection and Action*. În anul 2001 au avut loc mai multe întâlniri între membrii CMB, Consiliului Pontifical al Vaticanului și lideri musulmani, care au discutat despre situația tensionată dintre creștini și musulmani în urma ultimelor evenimente⁴⁰. Consultările au continuat la Cairo, în Egipt, în octombrie și decembrie 2001. În anul 2002, în octombrie, a avut loc întâlnirea organizată de CMB, purtând titlul: *Christians and Muslims in Dialogue and Beyond*. În octombrie 2003, întâlnirea dintre creștini și musulmani a avut loc în Londra, acolo unde s-au discutat problemele arzătoare ale relațiilor dintre creștini și musulmani, ca urmare a evenimentelor din 11 septembrie 2001. „Vizita președintelui iranian Muhammad Khatami la CMB în decembrie 2003 a fost încă un semn puternic că dialogul creștin-musulman, la oricare nivel, este urgent și trebuie să fie perceput în ambele direcții ale parteneriatelor și problemelor dificile”⁴¹.

Dialogul cu Islamul din perspectivă ortodoxă

Preasfințitul Anastasios Yannoulatos vorbește de existența a trei mari perioade ale dialogului dintre ortodocși și musulmani în perioada bizantină, de la apariția mahomedanismului și până la căderea Constantinopolului în anul 1453. Prima fază se întinde de la mijlocul sec. al VIII-lea până la mijlocul sec. al IX-lea d.Hr., atitudinea Bizanțului fiind „[...] mai mult persiflantă și subestimativă”⁴². Printre primii scriitori creștini care s-au ocupat de această problemă se numără Sfântul Ioan Damaschin, cu lucrarea *Izvorul cunoașterii* (în capitolul *Împotriva ereziilor*). Pentru el, Islamul nu este o religie serioasă care trebuie luată în considerare, fiind apreciată a fi mai mult o erezie creștină. Alt scriitor care se ocupă de Islam este episcopul Theodor al Haranului sau al Karonului Mesopotamiei, în lucrarea *Împo-*

⁴⁰ *The Christian Hope and the Task of the Church. Six Ecumenical Surveys and the Report of the Assembly prepared by the Advisory Commission on the Main Theme, 1954*, p. 84.

⁴¹ *Ibidem*, p. 86.

⁴² Anastasios Yannoulatos, *op. cit.*, p. 127 (ed. engl. 104). Pentru prima dată referatul a fost susținut în limba germană la un simpozion internațional cu tema „Dialogul creștin-islamic”, care a fost organizat de Fundația „Pro Oriente” la Viena (16 octombrie 1986).

Adrian Boldișor

triva ereziilor iudeilor și saracinilor. Este considerată a fi prima lucrare serioasă în legătură cu studiul învățăturii islamice. Această perioadă „[...] de confruntare în scris a creștinilor Răsăritului cu religia islamică și-a avut centrul în Siria, unde se afla și reședința califatului. Operele celor doi teologi la care ne-am referit poartă pecetea unei experiențe trăite, care s-a bazat pe dialogul personal, direct, cu musulmanii. Amândoi au trăit în mijlocul unei populații musulmane și cunoșteau Coranul în original”⁴³.

A doua fază a dialogului dintre creștinii ortodocși și musulmani este cea cuprinsă între mijlocul sec. al IX-lea și mijlocul sec. al XIV-lea, centrul preocupărilor răsăritene fiind capitala Imperiului Bizantin, Constantinopolul. Printre cei angajați în discuții se numără Samona de Gaza, cu lucrarea *Dialog cu saracinul Ahmed*, Eftimie Zigaben, cu lucrarea *Panoplia dogmatică*, Nichita Choniata, cu lucrarea *Tezaurul Ortodoxiei*, Bartholomeu al Edesei, cu lucrarea *Împotriva Agarinelui*, și Nichita Bizantinul, cu lucrarea *Respingerea Bibliei falsificate de către arabul Mohamed*. „Impresionantele reușite și extinderea Islamului au început să fie un coșmar pentru bizantini. Ei vedeau că această religie, în ciuda particularităților ei logice și morale – poate tocmai datorită acestora -, devenise o mare amenințare pentru imperiu. Ca urmare, este adoptată o tactică mai ofensivă”⁴⁴.

A treia fază a relațiilor cu Islamul se desfășoară între mijlocul sec. al XIV-lea și mijlocul sec. al XV-lea, perioadă ce „[...] se distinge prin calm și obiectivitate”⁴⁵. Se remarcă personalități ca Sfântul Grigorie Palama, autor al mai multor lucrări: *Către ateii din Hionos*, *Discuții consemnate în scris de către doctorul Taronitos, prezent și auditor al faptului*, *Scrisoare trimisă din Asia, prizonier fiind, către propria biserică*, *Scrisoare către monahul David Disypatos*. Alți scriitori bizantini cu preocupări similare sunt: monahul Iosif Bryennios, cu lucrarea *Discuție cu un oarecare ismaelit*; împăratul Ioan al VI-lea Cantacuzino, cu lucrările *Împotriva mahomedanilor* și *Împotriva lui Mahomed*; împăratul Manuil II Paleologul, cu lucrarea *Dialog cu un oarecare pers cu rang de mouterizi, în Ancyra Galatiei*. „Bizantinii pot fi considerați inițiatori și precursori ai dialogului creștino-islamic, promovat în zilele noastre pe scară internațională”⁴⁶.

După această perioadă, de relativă pace, în cadrul dialogului dintre creștinii ortodocși și musulmani, lucrurile s-au schimbat odată cu perioada de dominație a Islamului în fostul Imperiu Bizantin. Unul dintre cei care au continuat să scrie despre Islam, dar într-o altă țară, Rusia, a fost Maxim Grecul, care a redactat trei cărți despre această religie. „În această a patra fază, Biserica Răsăritului a avut

⁴³ *Ibidem*, p. 128 (ed. engl. p. 105).

⁴⁴ *Ibidem* (ed. engl. p. 105).

⁴⁵ *Ibidem*, p. 129 (ed. engl. p. 106).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 131 (ed. engl. p. 106).

Poziția ortodoxă față de dialogul inter - religios. Dialogul cu Islamul

parte de experiențe dure. În afara unei perioade de toleranță a câtorva conducători luminați ai puterii otomane, fanatismul musulman izbucnea foarte adesea și diferite presiuni socio-politice au dat naștere unor valuri de islamizare în Asia Mică, în Balcani și în Creta⁴⁷.

În ceea ce privește epoca contemporană, situația relației dintre creștinii ortodocși și musulmani s-a schimbat radical, astfel că și dialogul inter-religios a căpătat o nouă față. În interiorul Bisericii Romano-Catolice, la Conciliul al II-lea Vatican, s-a prezentat poziția acestei biserici față de celelalte religii și implicit față de Islam, în declarația referitoare la atitudinea față de comunitățile necreștine. În paralel cu acest eveniment s-a constituit, în cadrul CMB, un Departament pentru dialogul inter-religios, la care ortodocșii și-au adus contribuția lor permanentă. Interesul pentru dialogul dintre creștini și musulmani s-a manifestat și în cadrul Bisericilor Europene. Până la începutul anilor '90 acest organism desfășurase trei întâlniri creștino-islamice: Salzburg, Austria, 1978; St. Polten, Austria, 1984; Leningrad, Rusia, 1990. Interesul ortodocșilor pentru dialogul cu Islamul s-a manifestat și mai puternic începând cu anul 1986, în urma colaborării Centrului Ortodox al Patriarhiei Ecumenice (Chambésy, Geneva) și al Academiei Regale de Studii a Culturii Islamice (Al Albait Foundation, Amman, Iordania).

Concluzii

Dialogul inter-religios constituie o parte importantă a preocupărilor din timpurile noastre. Schimbările economice, sociale și politice au dus la deplasări masive de populații, încât nu se mai poate vorbi de teritorii în care să nu se găsească credincioși ce aparțin mai multor religii.

Bisericile Ortodoxe s-au angajat mereu în întâlnirile inter-religioase, iar vocile reprezentanților lor s-au făcut totdeauna auzite, de multe ori schimbând cursul discuțiilor ce păreau să se îndepărteze de la problemele esențiale. În cadrul acestora, dialogul cu Islamul ocupă, alături de cel cu evreii, un loc esențial, Bisericile Ortodoxe venind cu experiențele căpătate de-a lungul timpului. De multe ori tragice, acestea aduc suflul necesar regândirii dialogului, accentuând necesitatea discutării celor mai importante puncte ce trebuie să însuflească orice întâlnire.

Departate de a se găsi soluții definitive, dialogul inter-religios rămâne deschis în vederea realizării de bune condiții pentru viețuirea laolaltă a adepților diferitelor religii.

Abstract: *Key words:* inter-religious dialogue, Islam, Christianity, World Council of Churches, bilateral meetings. *Summary:* The inter-religious dialogue represents a necessity of our time. Apart from the issues that have arisen during the debates, each participant understands its necessity. The Orthodox Churches

⁴⁷ *Ibidem*, p. 137-138 (ed. engl. p. 114).

Adrian Boldișor

have always been involved in inter-religious meetings and the voices of their spokesmen have always been heard, calling their partners to draw their attention to the major issues. Within the framework of these discussions, the dialogue with the Islam occupies, alongside the one with the Jews, an essential place. Keeping in mind the latest events, especially after September 11th 2001, the dialogue with the Islam has a major role on the agenda of every meeting. The Orthodox churches bring before their partners to the inter-religious dialogue examples from their history. Many times tragic, they provide a solid ground for the process of rethinking the dialogue, with the most important issues in mind.